

Grzegorz Białuński

'Norge' - pruskie czy słowiańskie narzędzie orne?

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 77-84

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

D Y S K U S J E i P O L E M I K I

Grzegorz Białuński

Norge — pruskie czy słowiańskie narzędzie orne?

W dotychczasowej literaturze, z nielicznymi wyjątkami, określenie *norge* (i w wersjach obocznych *norgen*, *norgel*, *norce*, *norcy*, *morgen*, *narogen*) uznawane jest za pochodzące z języka pruskiego. Dobrze uzasadnione, ale w zasadzie odosobnione, zdanie Jana Powierskiego o słowiańskim pochodzeniu tego słowa nie znalazło, do tej pory uznania i w historiografii wciąż zwycięża pierwsza teza. Czas więc, by ponownie rozpatrzyć przekazy źródłowe i ustalić znaczenie tego słowa.

Dotychczasowa literatura została szczegółowo omówiona przez J. Powierskiego¹, ograniczę się więc do podstawowych opinii na ten temat. Już w XIX w. ugruntowało się przekonanie o pruskim pochodzeniu *norge* w znaczeniu narzędzia ornego, potwierdzone autorytetem kolejnych niemieckich językoznawców (W. Pierson, G. H. Nesselmann, H. Frischbier). Pogląbił tę opinię znakomity niemiecki historyk Max Toeppen, który opracował pozostałości języka pruskiego w terminologii krzyżackiej. Jednym z takich słów było według niego właśnie *norge*, słowo oznaczające pruskie narzędzie rolne². *Norge* spełniało taką samą rolę, jak pług i radło, bowiem w niektórych przywilejach zaznaczano wykonywanie danin według liczby posiadanych *norge*, gdy zwykle czyniono to właśnie według pługa lub radła. Przytoczył na to przykłady wsi szczycieńskich, mianowicie Dźwiersztyn, Waplewa, Narejt, Michalek i Miłuk³. Nadto zauważył za księgą czynszową, że również niektórzy mieszkańcy z okolic Szestna, np. Stamy i Pustnik orali za pomocą *norge*, według której obliczano im również podatek. Zdanie Toeppena na długo obowiązywało w historiografii.

Odnotować należy opinię Alfreda Szelinsky'ego, który *norge* identyfikował z sochą rozpowszechnioną przez osadników litewskich. Prusowie zaś według niego używali radła⁴. Pogląd ten został nieco zmodyfikowany przez Józefa Wieczczaka, który uznał, że sochę wprowadzili osadnicy mazurscy, a nie litewscy⁵.

1 J. Powierski, *W sprawie narzędzia ornego Prusów*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1973, nr 1—2, ss. 3—44.

2 M. Toeppen, *Einige Reste der altpreussischen Sprache nebst antiquarischen Bemerkungen*, *Altpreussische Monatsschrift*, 1867, t. 4, s. 152.

3 M. Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1995 (wyd. I, Danzig 1870), s. 134.

4 A. Szelinsky, *Geschichte der Anwendung landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen in der ostpreussischen Landwirtschaft*, *Landwirtschaftliche Jahrbücher. Zeitschrift für wissenschaftliche Landwirtschaft*, 1938, ss. 698—700.

5 J. Wieczczak, *Tradycyjne uprawy roli w gospodarstwach chłopskich na Mazurach i Warmii w XIX i XX wieku*, Olsztyn 1970, ss. 33—100. Tutaj wspomnieć trzeba ustalenia I. Judyckiej (*Nazwy narzędzi ornych w gwarach Pomorza Mazowieckiego*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1957, nr 2, ss. 245—282), że na Mazowszu

Kolejnym badaczem, który szerzej powrócił do problemu *norge* był Walter Kuhn. Na podstawie znacznie poszerzonej bazy źródłowej podtrzymał opinię Toeppena o pruskim pochodzeniu *norge*. Uznał, że polskie i pruskie narzędzie orne było identyczne, stąd też połączył je z radłem, zaś *norge* było jego zdaniem pruską nazwą radła (niem. Haken)⁶.

Najpełniejsze omówienie problemu dał kilkakrotnie już tutaj wspomniany J. Powierski. W erudycyjnym wykładzie przyjął on, że *norge* oznaczała sochę (zgodnie z tezą J. Wieczerezaka), która przybyła do Prus dopiero wraz z osadnikami mazurskimi w XV w. (stąd znajomość tego terminu tylko na obszarze południowo-wschodnich Prus Krzyżackich). Mazowszanie poznali sochę dzięki kontaktom z ludnością ruską Podlasia, także nazwa *norge* była pochodzenia słowiańskiego (litewskie *noragas* było pożyczką słowiańską), wzięta od narogu (sośnika). Prusowie zaś sochy nie znali, tylko radło zwane przez nich *artue*, ponadto znali też pług (płużycę), zwany *plugis*⁷. Wadą pracy Powierskiego było nie wykorzystanie źródeł archiwalnych.

Ustalenia Powierskiego pozostały jednak bez echa, bowiem np. według G. Labudy słowem *narka* (*norge*) określali Prusowie radło, traktowane też jako jednostka podatkowa⁸. Był to więc powrót do ustaleń W. Kuhna. Z kolei Łucja Okulicz-Kozaryn stwierdza znajomość sochy u Prusów już w XII w., choć *norge* uważała za odmianę radła (z żelazną radlicą)⁹. Nie podała jednak źródła swoich wniosków. W sumie więc sprawa wymaga nowego opracowania.

*

Poniższe rozważania będą się odnosiły głównie do pracy J. Powierskiego, którego poglądy przyjmuję i postaram się jedynie je uzupełnić. W tej części artykułu przedstawię nowy materiał źródłowy dotyczący występowania pojęcia *norge*. Zaczęę jednak od materiału znanego z literatury, a niewykorzystanego w argumentacji J. Powierskiego.

M. Toeppen, jak wspomniano, wskazał na przykład wsi szczycieńskich: Waplewo (1429)¹⁰, Narejty (1429)¹¹, Michałki (1429)¹² i Miłuki (1429)¹³ oraz Dźwiersztyny (1474)¹⁴, których mieszkańcy powinni byli dostarczać od każdego pługa po korcu pszenicy i tyleż żyta, natomiast od każdej *norge* pół korca

wyraz *narogi* występował w znaczeniu sośników sochy i wymieniany był już w XVI w. („Narochow nowych osiem soch, a starych narochow 7 soch”, 1557 r.).

6 W. Kuhn, *Der Haken in Altpreussen*, w: tegoż, *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*, Köln—Wien 1973, s. 144 i n.

7 J. Powierski, op. cit., passim.

8 M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk 1988, s. 72.

9 Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX—XIII w.)*, Warszawa 1983, s. 128.

10 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (dalej: GSPK); Ostpreussische Folianten (dalej: Ostpr. F.) 125, f. 345 (507) oraz f. 347r (509r): „und von iglichen pfluge eyenn scheffel weis und eyennn scheffel rockenn oder von ytzlicher norge eyennn halbenn scheffel weis und eyennn halben scheffel rockenn”.

11 Ostpr. F. 125, f. 348r (510r), formuła jak powyżej, tylko w wersji: „itzlicher Norgenn”.

12 Ostpr. F. 125, f. 351 (513).

13 Ostpr. F. 125, f. 353 (515).

14 Ostpr. F. 125, f. 344r (506r).

pszenicy i tyleż żyta¹⁵. Z kolei Ewald Saborowski uzupełnia to informacją o sołtysie Olszewki, który w 1438 r. został zobowiązany do płużnego w wysokości 1 korca pszenicy i 1 korca żyta od pług lub po 0,5 korca tych zbóż od radła lub *norge* („iglichen Hacken oder Norgenn”)¹⁶. Przy tym w ogóle wolni szczyścieńscy dawali, zwłaszcza od drugiej połowy XV w., daninę z płużnego w dwu wysokościach: od pług po 1 korcu żyta i 1 korcu pszenicy, zaś od radła lub *norge* po 0,5 korcu pszenicy i tyleż żyta¹⁷.

Przejdź teraz do materiału archiwalnego, dotąd w rozważaniach na ten temat na ogół nie wykorzystanego. W starostwie ryńskim i leckim (giżyckim) w pierwszej połowie XV w. świadczenia daniny płużnej były zróżnicowane od pług i w kilku przypadkach w starostwie ryńskim od radła (Haken). W późniejszym czasie (koniec XV i początek XVI w.) pojawiło się także zróżnicowanie świadczeń od pług i *norgen*. Nastąpiło to w Nipach (1485)¹⁸, Skorupkach (1494)¹⁹ i Skomacku Małym (1534)²⁰. We wszystkich tych przypadkach płużne oddawano albo od pług, albo od *norge* w wysokości 1 korca pszenicy i tyleż żyta.

Wzmianki o *norge* (w zniekształconej postaci *morgen*²¹) znajdujemy też w rejonie ełckim. Wszystkie one pojawiły się w dokumentach wystawionych tego samego dnia 1482 r., mianowicie w przywilejach Dąbrowy, Długosz, Prostek i Stacz²². Tutaj także wolni zostali zobowiązani do płużnego w wysokości 1 korca pszenicy i 1 korca żyta od pług albo *morgen*. Pojawienie się informacji o *norge* tylko w tych czterech dokumentach, wystawionych jednego dnia, zdaje się sugerować, że po prostu ta sama wysokość daniny spowodowała pomijanie milczeniem nazwy jednostki podatkowej na rzecz ogólnej informacji o wysokości płużnego (w związku z używaniem zwyczajowego formularza w dokumentach). O powszechności bowiem *norge* jako narzędzia ornego w tej okolicy świadczy informacja z pobliskich Pistek (pogranicze starostwa ełckiego i ryńskiego). Otóż w 1562 r. mieszkańcy tej osady, niedługo wcześniej oddani przez księcia Albrechta pod władzę szlachcica Mertena von Kröstena, zobowiązani zostali przez niego do obowiązku orania z 15 „norgel”²³.

Jednak najwięcej wzmianek o *norge* zanotowano w rejonie Pisz. Odnotuję tutaj kolejno nazwę osady i rok wzmianki: Biała (1428), Belcząc (1428), Sokoły Górskie (1428, 1561), Lisaki (1428), Kowalewo (1428), Turowo (1429), Dłutowo (1435), Kożuchy (1435), Pawłocin (1435), Pietrzyki (1435), Giętkie (1445),

15 M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 134.

16 Ostpr. F. 125, f. 369 (531).

17 E. Saborowski, *Besiedlung und Nationalitätverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens)*, Masovia, 1925, z. 30, s. 130. Radło zrównano z *norge* także w Biesalu w starostwie ostródzkim, gdzie w 1484 r. płużne określono na 1 korzec pszenicy „von der narga oder haken”, por. W. Kuhn, *Der Haken*, s. 146.

18 Ostpr. F. 332, 8.

19 Ostpr. F. 332, 13.

20 Ostpr. F. 223, 59.

21 Najwidoczniej pisarz miał trudności ze zrozumieniem tego terminu i sporządzając odpis dokumentu, zniekształcił „norgen” na „morgen”, wszystkie bowiem zachowane kopie pochodzą z późniejszych odpisów, przynajmniej XVII-wiecznych.

22 Ostpr. F. 119, k. 50, 54, 55, 66.

23 GSPK, Etats Ministerium (dalej: EM) 122d.

Kaliszki (1447, 1556), Orłowo (1448), Pożegi (1448), Myszki (1449), Bogumiły (1452), Skarzyn (1452), Bagieńskie (1471, 1561), Brzózki Wielkie (1471), Cwaliny (1471), Grusze (1471), Jakuby (1471), Jarosze (1471), Kukły (1471), Łodwigowo (1471), Myśliki (1471), Niegosy (1471), Różyńsk (1471), Świdry (1471), Włosty (1471), Wojny (1471), Zabelne (1471), Zalesie (1472, 1480, 1571), Szłapie (1474), Jeże (1475), Kosinowo (1476), Kozaki (1476), Siedliska (1476), Sołdany (1478, 1556), Gurki (1480), Lipińskie (1480), Osranksi (1480), Dupki (1481), Sokoly Jeziorno (1481), Grodzisk (1483), Kózki (1484), Pogorzelska Wielka (1484), Rostki (1484), Szkozy (1484), Dmusy (1495), Dziadowo (1495), Guty Różyńskie (1495, 1538), Paski (1495), Pełki (1495), Dybowo (1514), Bzury (1538), Szczeczy Wielkie (1538)²⁴. Przy okazji opisu wojskowego w 1519 r. odnotowano jeszcze kilka dalszych osad, w których użyto określenia *norgenn*: Szymki, Danowo, Idźki, Rybitwy, Zawady, Guzki, Monety, Nitki i Jebramski²⁵, a wkrótce potem jeszcze Rogale Wielkie²⁶. Prawie wszędzie odnotowano obowiązek opłaty płużnego od każdego pług lub *norgen* w wysokości 1 korca pszenicy i tyleż żyta. W przypadku Dybowa (1514) dodano do formuły zobowiązującej do płużnego radło („pflugkorn von pfluggen hoeken oder norgen auch gleich anderen dis gebiets einwonenden freyen”)²⁷. W drugiej połowie XVI w. wzmiankowano natomiast na ogół wyłącznie *norge* (Bagieńskie, Sołdany, Zalesie), przy tym w tej ostatniej wsi wymagano daniny płużnej tylko w wysokości korca owsa²⁸. Zmieniła się też pisownia z *norge*, *norgen* na *norgel*, *norgell*, pierwszy raz odnotowane w ten sposób w przywileju Dziadowa z 1495 r.

Nie wystąpiła żadna wzmianka o *norge* w rejonie Stradun (tutaj wymieniano jedynie pług i ewentualnie radło). Odnalazłem takie natomiast w rejonie Węgorzewa. W 1519 r. przy okazji opisu wojskowego odnotowano, że chłopci z Nowej Wsi (później miasto Węgorzewo) orali „mit norgelen”, gdy tymczasem chłopci z Węgielsztyna pługiem („pflug”)²⁹. Po raz kolejny znajomość narzędzia ornego, zwanego *norgel*, odnotowano w Nowej Wsi w 1558 r.³⁰ W przywilejach lokacyjnych natomiast nigdzie nie wzmiankowano różnicowania płużnego od *norge*. Wiadomo jednak, że później, przynajmniej w XVI w., płużne w wysokości korca pszenicy i korca żyta ustalono jednak w stosunku do posiadanych *norgelen*, o czym świadczy skarga do księcia Albrechta wolnych z Gui, Brzozowa, Prynowa i Jakunowa z 1547 r.³¹ W literaturze wymieniano ponadto występowanie *norge* w starostwie ostródzkim (1484), szestnieńskim (1437, 1440, 1519), nidzickim (1449, 1485, 1497) i kętrzyńskim (1519)³², a więc wyłącznie na terenie intensywnej kolonizacji mazowieckiej.

24 Przywileje w: Ostpr. F. 125, Ostpr. F. 207; GSPK, Pergamentsurkunden, Schiebl. XXXIX.

25 GSPK, Ordensbriefarchiv (dalej: OBA) nr 22935, f. 255; część nazw jest trudna do zidentyfikowania.

26 Ostpr. F. 1300, f. 8: w czasie sporu granicznego z mazowieckimi Zacieczkami wspomniano o używaniu przez nich podczas uprawy roli wołów i *norgenn*.

27 Ostpr. F. 125, f. 303.

28 Ostpr. F. 207, f. 152.

29 OBA nr 22935, f. 364.

30 EM 7d/ N, f. 7.

31 EM 7d/ G, f. 1894.

32 W. Kuhn, *Der Haken*, ss. 146–147; J. Powierski, op. cit., ss. 20–21.

W powyższych rozważaniach wyraźnie uwidacznia się podwójne znaczenie słowa *norge*, jako narzędzia ornego oraz jednostki gospodarczo-podatkowej. O narzędziu ornym *norce*, *norcy* wzmiankowano już w 1437 r. w wielkiej księdze czynszów (raczej wizytacji), jak też we wspomnianym popisie wojskowym, potwierdzającym obowiązek orki za pomocą *norgelen* chłopów z Nowej Wsi. Mieszkaniec tejże wsi, niejaki Bartosz Grabnik, skarżył się w 1558 r. na starostę węgorszewskiego Jana Puscha, że zabrał mu dwa woły, którymi orał on za pomocą *norgel*³³. Wolni z Pogorzeli Wielkiej pisali natomiast w 1547 r., że każdy z nich orał za pomocą dwóch *norgen*³⁴. Przyrząd ten można uznać za sochę — przekonującej argumentacji użył już J. Powierski. Warto zauważyć, że we wszystkich dotychczasowych wzmiankach odróżniano ją przecież od pługa i radła, nie mogła więc być z nimi identyczna. Wydaje się, że najmocniejszą przesłankę znajdujemy w przywilejach Pawłowa (1563), Sobiech i Olszewa (1562), w których chłopów zobowiązano od każdego łanu do dwóch dni „mit einer Soche pflügern oder da man sie zum sochen nicht bedürfe, egen oder einführen helfen”³⁵. Podobnego zwrotu użyli mieszkańcy i sołtys Mieruniszek ze starostwa oleckiego w 1566 r. („pluegen und sohen”)³⁶. Najwyraźniej użyto tutaj innego polskiego określenia na *norge*. Popularność sochy na Mazurach nie ulega więc najmniejszej wątpliwości. Do jej produkcji zobowiązywano miejscowych kowali, np. Jakub Reimann, kowal z Węgorszewa, miał obowiązek w ramach czynszu oddawać dziesięć par żelaznych sośników sochy („Norgeleisen”), z kolei kowal z Jaškowa w starostwie piskim miał oddawać rocznie dwie pary takich sośników³⁷.

Norge występowało ponadto jeszcze jako jednostka gospodarczo-podatkowa. Dowodem na traktowanie *norge* jako terminu równoważnego jednemu gospodarstwu mogą być wykazy mieszkańców z okręgu piskiego z 1519 r. Wówczas to podczas popisu wojskowego odpowiedni wykaz zatytułowano „Pauern oder Norgenn”³⁸ i wykazywano liczbę *norgen* w poszczególnych osadach. Nastąpiła więc identyfikacja pojedynczego właściciela gospodarstwa z *norgen* w znaczeniu właśnie jednostki gospodarczej. Zresztą kwestia tożsamości pługu i radła z pojedynczą jednostką gospodarczą nie budzi dzisiaj w literaturze zastrzeżeń³⁹.

Należy jednak poszukać przyczyny zróżnicowania daniny płużnej w stosunku do pługa, radła bądź sochy. Słuszny wydaje się wniosek, że pierwotnie opłata płużna była po prostu uzależniona od narzędzia ornego. Wynikała więc z technicznej jakości sprzętu używanego do gospodarowania, a więc pługa lub radła (lepiej lub gorzej uprawiona rola). Potwierdzenie tego znajdujemy już w przywileju chełmińskim, a więc jeżeli pług — to 1 korzec pszenicy i tyleż żyta,

33 EM 7d/ N, f. 7.

34 EM 57h, nr 7.

35 Ostpr. F. 133, f. 68; Ostpr. F. 135, f. 30, 37.

36 EM 103d/ M, f. 48.

37 Ostpr. F. 1284, f. 513 (1559 r.); Ostpr. F. 4672 (1570 r.). Więcej przykładów dostarczył J. Powierski, op. cit., s. 21.

38 OBA nr 22935, f. 255.

39 Por. M. Biskup, G. Labuda, op. cit., s. 299; W. Kuhn, *Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreussen*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1963, s. 476.

jeżeli radło — to korzec pszenicy. W praktyce niekiedy ustalano to w zależności od miejscowych warunków. Wiadomo było, że radło jako gorsze narzędzie orne dawało gorsze wyniki, stąd oznaczało niższe daniny.

Potwierdzenie takiego rozumienia owych zróżnicowanych świadczeń znajdujemy w okręgu szczycieńskim, gdzie danina z *norge* była równoważna daninom z radła, natomiast danina z pługą była wyższa. Zastanawiające jednak, że na pozostałym obszarze danina ta odpowiadała daninie z pługą. Jeszcze ciekawsza jest wzmianka w przywileju Dybowa, w którym zrównano z pługiem i *norge* także radło⁴⁰. Można też przywołać przykład Pogorzeli Wielkiej, w której również zrównano świadczenia od pługą i radła. W pierwotnym przywileju dla Pogorzeli z 1465 r. płużne określono w stosunku do pługą i radła właśnie w wysokości 1 korca obu rodzajów zboż (tj. pszenicy i żyta). Tak też uczyniono w przypadku kilku ryńskich osad (Kwik, Faszczce). Wobec powyższego rodzi się wątpliwość, po co w przywilejach różnicowano daninę płużnego, skoro nie miało to wpływu na wysokość oddawanej daniny, a wymienienie tylko rodzaju narzędzia ornego nie miało przecież żadnego znaczenia praktycznego (zresztą wiadomo o używaniu sochy tam, gdzie płużne określano tylko w stosunku do pługą). Wobec tego należy poszukać przyczyny tego zróżnicowania.

Może więc *norge* i pług oznaczały jednostki obrachunkowe różnej wielkości, a zróżnicowanie świadczeń wynikało z różnych wielkości obu jednostek podatkowych. Przeczy temu jednak fakt ogólnego zróżnicowania wielkości poszczególnych gospodarstw, przykładowo w Belczącym w 1539 r. mieszkało 24 chłopów, z których dwóch miało gospodarstwa liczące 2,5 łana, trzech po 2 łany, jeden gospodarstwo jednołanowe, zaś pozostałych osiemnastu 1,5-łanowe⁴¹. Jak więc wydzielić dwie jednostki podatkowe, z tak różnych obszarowo gospodarstw? Przy takim kryterium powinno być znacznie więcej jednostek obrachunkowych.

Kolejna możliwość wytlumaczenia tego problemu to ewentualne różnice etniczne lub społeczne osadników. Spróbujmy więc sprawdzić, czy w grę mogli tutaj wchodzić Prusowie. Najpierw w osadach starostwa ryńskiego i leckiego. Od razu należy odpowiedzieć negatywnie: ani źródła archeologiczne, ani historyczne nie wykazują jakichkolwiek przesłanek za bytnością ludności pruskiej w tych trzech miejscowościach przed i w czasie ich zakładania. Wszystkie nadto powstały dosyć późno. Nipy i Skorupki otrzymały przy tym długie lata wolnizny (dziesięć lat). Nazwa jedynie w przypadku Skomacka jest pruska, ale wywodzi się ona raczej od nazwiska jego lokatora Jan *Skomackiego* (ze wsi *Skomacko* w starostwie ryńskim?). Sama osada powstała dopiero w początkach XVI stulecia i została zasiedlona przez osadników z pobliskiej wsi i to raczej polskiego pochodzenia, mianowicie oprócz Jana (tak w oryginale) Skomackiego przez Marcina Sokoła i Marcina Kocioła z Danowa (*Marschinnen Sokolla i Marschinnen Kottscholl*)⁴². Czy w grę mogły wchodzić inne grupy etniczne? W przypad-

40 Ostpr. F. 125, f. 303.

41 Ostpr. F. 4649. Przy tym podkreślono, że chłopci ci płużne oddają od *norgenn*, tak samo czynili chłopci z Białej, pozostali oddawali płużne od 1 łana.

42 Szczegóły o przebiegu kolonizacji i procesach osadniczych zob. G. Białuński, *Osadnictwo w regionie Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVI w. — starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996.

ku Nip było to raczej wątpliwe, bowiem Stanek (*Stenzel*) Nipa i jego następcy przez dłuższy czas posiadali cały 10-łanowy majątek niepodzielony, choć mogli obsadzić w nim lemanów (chłopów). Nic pewnego nie możemy powiedzieć o etnicznym pochodzeniu wolnych ze Skorupek, sam odbiorca przywileju miał niemieckie przezwisko (*Matz* lub *Mathis* *Weitung*). W 1540 r. było tutaj już siedmiu wolnych, w tym na pewno Polacy (*Jan* i *Mischk*)⁴³, o czym zaświadcza też nazwa miejscowości.

We wspomnianych czterech osadach elckich także nie ma żadnego śladu osadnictwa pruskiego, wszystkie przesłanki zdają się potwierdzać jedynie osadników polskich. Nie ma też dowodów na przetrwanie ludności pruskiej do czasów kolonizacji na terenie owych osad. Jedynie nazwa Pistek była najpewniej pochodzenia bałtyjskiego, choć raczej już litewskiego (w pobliżu leżała też Ruska Wieś, a więc zapewne większy ślad osadnictwa rusko-litewskiego). Ewidentnie mazowiecka była też ludność kolonizująca okręg piski. Wystarczy przywołać nazwy osad — Cwaliny, Rostki, Zawady, Kowalewo, Rakowo, Rybitwy, Pogorzal, Idźki, Jebramki, Bzury, Bagieńskie, Dybowo, Sokoły, by mieć jasność co do zdecydowanej przewagi elementu polskiego w zakładaniu wspomnianych wsi⁴⁴. Zresztą, gdyby przyjąć obecność ludności pruskiej, okręg piski okazałby się najliczniej zaludnionym okręgiem w Prusach przez ludność autochtoniczną. Co ze względu na źródła pisane (*Dusburg*), jak też archeologiczne można zupełnie wykluczyć.

Pewne wątpliwości można mieć jedynie co do pochodzenia osadników z rejonu Szczytna. We wszystkich przypadkach była to jednak wtórna lokacja i to w tym samym czasie, kiedy nastąpiła pierwsza fala osadnictwa mazowieckiego w rejonie Pizsa. Na pewno jednak sołtys Olszewki — Staśko był Polakiem, o tym też świadczy nazwa wsi⁴⁵. Pozostałe nazwy osobowe wymagają dokładniejszych badań przy wykorzystaniu szerszej bazy źródłowej, ale tutaj udział Prusów szczególnie w pozostałych czterech osadach wydaje się prawdopodobny, jak też udział Polaków. Te uwagi pozwalają jednak stwierdzić, że nie ma podstaw do łączenia występowania *norge* z ludnością pochodzenia pruskiego. Można i należy je natomiast łączyć z kolonizacją mazurską. Nadal jednak nie wyjaśnia to pochodzenia owego różnicowania daniny płużnej, gdyż na ogół osady były jednorodnie etnicznie.

Pozostaje rozpatrzyć ostatnią z ewentualnych przyczyn różnicowania podatkowego, mianowicie podziały społeczne. Wydaje się, że miały one pewne znaczenie. Podczas badań nad osadnictwem w starostwie ryńskim, zauważono, że świadczenia od pług i radła dotyczyło tych dóbr, w których stwierdzono obecność chłopów (lemanów) — Jora, Kwik, Rybical, Faszczę⁴⁶. Poważniejszą przesłankę znajdujemy w popisie z 1519 r. Otóż w niektórych dobrach wolnych odnotowano siedzących tam „Pawern oder Norgenn”⁴⁷. Tak więc jednoznacznie

43 Ostpr. F. 911a/ 29.

44 Por. W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdys krzyżackich*, Lwów 1882, ss. 420—448.

45 Por. *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1962, s. 88; W. Kętrzyński, op. cit., ss. 388—397.

46 Por. G. Białuński, op. cit., s. 53. W pracy tej postawiono też jednoczesną tezę o pruskim pochodzeniu owych lemanów, co jednak wydaje się wątpliwe jako reguła, zaś niewykluczone w pojedynczych przypadkach.

47 OBA nr 22935, f. 255.

utożsamiono jednostkę podatkową *norge* z gospodarstwem chłopą (lemaną), a nie wolnego. Problem wymaga jeszcze szerszych badań porównawczych, także z pojęciem „radła”.

Podziały społeczne nie mogły jednak stanowić jedynej przyczyny odnotowywania świadczeń od pługa i *norge*, bowiem pojawiły się one także we wsiach czynszowych — Białej i Bełcząc, w których nie mogło być mowy o wydzielonych gospodarstwach, prócz chłopskich (zagrodnicy bowiem nie oddawali płużnego)⁴⁸. O oddawaniu świadczeń od *norge* dla wspomnianych wsi są jeszcze późniejsze wzmianki rachunkowe z 1539 i 1600 r. Tutaj zobowiązano chłopów do oddawania płużnego właśnie od *norgenn*, *norgel* w wysokości 1 korca pszenicy i tyleż żyta⁴⁹. Co ciekawe, nie zróżnicowano tego już w stosunku do pługa. Prawdopodobnie więc we wspomnianych wyżej przykładach dawano osadnikom do zrozumienia, że bez względu na rodzaj narzędzia wysokość płużnego będzie jednakowa. Wymienienie *norge* wskazuje jednak, że osadnicy od początku używali sochy, inaczej pozostawiono by zwyczajowe: „Pflug”.

Reasumując: pojęcie *norge* stanowiło jednostkę gospodarczą, podobnie jak pług i radło. Najpewniej pierwotnie świadczenia od sochy były jednakowe ze świadczeniami od radła (przykładem wsie regionu szczycieńskiego i ostródzkiego), generalnie bowiem socha była gorszym narzędziem ornym niż pług. Wobec jednak masowego napływu osadników mazowieckich używających sochy urzędnicy krzyżaccy bez względu na rodzaj używanego narzędzia ustalili jednakowe świadczenia na poziomie pługa (przykład Białej, Bełcząc, Dybowa, Pogorzeli), przy tym w warunkach mazurskich orka sochą mogła przynosić podobne efekty jak orka pługiem⁵⁰. Jednocześnie w dobrach służebnych (wolnych) występowanie zróżnicowanych świadczeń na pług i *norge* zdaje się poświadczać osiedlanie tamże przez wolnych — chłopów (lemanów), których może z racji ich orných obowiązków powiązano z *norge*. W drugiej połowie XVI w., gdy chłopci (leman) zanikali z wolna w dobrach wolnych (m.in. na skutek rozrodzenia się wolnych)⁵¹, przywileje poprzeszwały na wymienieniu „norgel”.

Powyższe rozważania zdają się potwierdzać hipotezę Powierskiego o tym, że *norge* musiało oznaczać inne narzędzie niż pług czy radło, a więc sochę. Żadne przesłanki nie wskazują również na pruskie pochodzenie *norge*, natomiast najwyraźniej jej występowanie związane jest z osadnictwem mazowieckim. Mam więc nadzieję, że niniejsze rozważania przyczynią się do wzmocnienia i upowszechnienia tezy Jana Powierskiego.

48 Do wojny trzynastoletniej u chłopów przeważała forma płużnego w rozliczeniu od pługa, por. G. Białuński, op. cit., s. 47. W starostwie ryńskim płużne od łana dawali tylko chłopci z Nakomiad.

49 Ostpr. F. 4649; Ostpr. F. 4660, f. 46.

50 Por. J. Powierski, op. cit., s. 33.

51 Por. G. Białuński, op. cit., s. 106.